

Inhoud

Woord vooraf	5
Lijst van grafieken	12
Lijst van tabellen	14
Lijst van kaarten	15
Lijst van afkortingen	16
Lijst van maten en gewichten	17
Inleiding	
1 De landhandel	19
2 Afbakening van tijd en ruimte	22
3 Verantwoording	22
1 Politieke en sociaal-economische ontwikkeling in Nederland en Pruisen	
1.1 Politieke geschiedenis	26
1.2 Economische en sociale geschiedenis	29
1.3 Geschiedenis van het Duitse Tolverbond	31
1.4 Geschiedenis van de Duits-Nederlandse economische betrekkingen	33
1.5 Sociaal-economische ontwikkeling van de grensstreek	34
1.5.1 Münsterland, Twente en de Graafschap	35
1.5.2 De "Niederrhein"	40
1.5.3 Limburg	43
1.5.4 Samenvatting en vergelijking	44
2 Verkeerspolitiek, infrastructuur en transport	
2.1 Verkeerspolitiek	46
2.1.1 Verkeerspolitiek in Pruisen	46
2.1.2 Verkeerspolitiek in Nederland	48
2.1.3 Handelsverkeerspolitiek	50
2.2 Infrastructuur	51
2.2.1 Straatwegen in Westfalen, Twente en Oost-Gelderland	51
2.2.2 Waterwegen in Westfalen, Twente en Oost-Gelderland	56
2.2.3 Spoorwegen in Westfalen en Oost-Gelderland	60
2.2.4 Straatwegen in het Rijnland en Limburg	61
2.2.5 Waterwegen in het Rijnland en Limburg	65
2.2.6 Spoorwegen in Rheinland en Limburg	66

2.3	Transport	68
2.3.1	Transportorganisatie en middelen van transport	68
2.3.2	Transportkosten	70
3	Handelspolitiek	
3.1	Handelsverdragen	73
3.2	Handelstarieven	75
3.2.1	Het Pruisisch handelstarief en het tarief van het Tolverbond	75
3.2.2	Het Nederlands handelstarief	78
3.2.3	Tariefwijzigingen naar aanleiding van misoogsten	82
3.3	De douane	85
3.3.1	De organisatie van de douane in Pruisen	85
3.3.2	De organisatie van de douane in Nederland	89
3.3.3	Veranderingen in de organisatie	94
3.4	De samenwerking tussen de Pruisische, Nederlandse en Hannoverse douane	97
4	Bronnen en methode	
4.1	De Duitse bronnen	98
4.2	De Nederlandse bronnen	101
4.3	De Kommerzialnachweisungen nader beschouwd	106
4.3.1	Invoerstatistieken	106
4.3.2	Uitvoer-, doorvoer- en entrepotstatistieken	107
4.3.3	Het probleem Aken	108
4.3.4	Het probleem land-water	110
4.3.5	De betrouwbaarheid van de Kommerzialnachweisungen	112
4.3.6	De Tolverbond-statistiek getoetst aan de Nederlandse statistiek	114
4.3.7	Niet geregistreerde handel	119
4.4	Methodologische opmerkingen	119
4.5	Prijsgegevens	124
4.6	Transportstatistiek	125
5	De Pruisisch-Nederlandse handel over de weg	
5.1	De invoer	128
5.1.1	Delfstoffen	128
5.1.2	Textiel	132
5.1.3	Grondstoffen en halffabrikaten voor de chemische industrie	133
5.1.4	Granen en andere Europese voedingsmiddelen	136
5.1.5	Koloniale goederen	138
5.1.6	Grondstoffen en halffabrikaten voor de nijverheid en diverse nijverheidsprodukten	142
5.1.7	De invoer van vee	143

5.2	De uitvoer	144
5.2.1	Granen en andere Europese voedingsmiddelen	144
5.2.2	Grondstoffen en halffabrikaten voor de nijverheid	146
5.2.3	Delfstoffen	148
5.2.4	Textiel	149
5.2.5	Nijverheidsprodukten	151
5.2.6	Grondstoffen en halffabrikaten voor de chemische industrie	152
5.2.7	De uitvoer van vee	152
5.3	Een eerste overzicht	153
6	Een eerste analyse	
6.1	De structuur van de buitenlandse handel van het Tolverbond en van de Rijnhandel	154
6.1.1	De buitenlandse handel van het Tolverbond tussen 1836 en 1856	154
6.1.2	De Rijnhandel tussen 1836 en 1860	155
6.2	De structuur van de landhandel	159
6.2.1	Invoer	159
6.2.2	Uitvoer	164
6.3	Vergelijking buitenlandse handel, Rijnhandel, landhandel	167
7	Landhandel in Coesfeld, Twente en de Graafschap	
7.1	Bestuurlijke organisatie en economische ontwikkeling	170
7.2	De handel van Coesfeld	172
7.2.1	Textielnijverheid	172
7.2.2	Tabaksnijverheid	178
7.2.3	Overige nijverheid (leder, papier, ijzer, hout)	179
7.2.4	Delfstoffen (kalk, zilverzand, steenkool)	183
7.2.5	Voedingsmiddelen	185
7.2.6	Graan, graanprodukten en graansurrogaten	187
7.2.7	Oliezaden	188
7.2.8	Vee	188
7.3	De functie van de landhandel	190
8	Verkeer in Coesfeld, Twente en de Graafschap	
8.1	Verschillende grensovergangen	193
8.2	De spreiding van het verkeer	194
8.3	De grensovergang Gronau-Glanerbrücke	194
8.4	De grensovergangen Beßlinghock en Sandersküper	198
8.5	De grensovergangen van Vreden	200
8.6	De grensovergangen van Kotten	204
8.7	De grensovergangen van Bocholt	206

8.8	De grensovergangen van Anholt	209
8.9	De gevolgen van de toetreding van Hannover tot het Tolverbond	211
8.10	Conclusies	212
9	Emmerik en de Liemers	
9.1	Bestuurlijke organisatie, economische ontwikkeling en infrastructuur	217
9.2	De Rijnhandel bij Emmerik	219
9.3	Handel en verkeer over land	226
9.4	De functie van Emmerik	228
10	De noordelijke "Niederrhein" en het Rijk van Nijmegen	
10.1	Bestuurlijke organisatie, economische ontwikkeling en infrastructuur	231
10.2	De handel van Kranenburg	234
10.3	Het verkeer van Kranenburg	242
10.4	Conclusies	244
11	De "Mittlerer Niederrhein" en het Land van Gelder	
11.1	Bestuurlijke organisatie, economische ontwikkeling en infrastructuur	247
11.2	De handel van Kaldenkirchen	252
11.2.1	Textielnijverheid	252
11.2.2	Delfstoffen	255
11.2.3	Chemische industrie	260
11.2.4	Voedingsmiddelen	263
11.2.5	Overige nijverheid	264
11.2.6	Vee	267
11.3	Spreiding van het verkeer over de Nederlandse kantoren	267
11.4	Het wegtransport in de jaren 1837-1842	271
11.5	Conclusies	273
12	De Kreis Heinsberg en het Land van Montfort	
12.1	Bestuurlijke organisatie, economische ontwikkeling en infrastructuur	277
12.2	De handel van Wassenberg	280
12.3	Verkeer	283
12.4	Conclusies	287
13	De Kreis Aken en Zuid-Limburg	
13.1	Bestuurlijke organisatie, economische ontwikkeling en infrastructuur	289
13.2	De handel van Aken	293
13.2.1	Delfstoffen	293
13.2.2	Koloniale goederen	296
13.2.3	Textiel	298
13.2.4	Europese voedingsmiddelen	299

13.2.5 Grondstoffen en halffabrikaten voor de chemische industrie	301
13.2.6 Nijverheidsgrondstoffen en -produkten	301
13.2.7 De handel in vee	302
13.3 Verkeer	303
13.4 Conclusies	304
14 De landhandel in de Nederlands-Pruisische economische betrekkingen	
14.1 De handel per regio, een samenvattend overzicht	306
14.2 De invloeden van handels- en verkeerspolitiek	312
14.2.1 Handelspolitiek	312
14.2.2 Verkeerspolitiek	313
14.3 De landhandel als deel van een transportnetwerk	316
14.3.1 Invoer	316
14.3.2 Uitvoer	319
14.4 De regionale betekenis van de landhandel	320
14.4.1 Invoer overwegend over de Rijn	321
14.4.2 Invoer overwegend over land	322
14.4.3 Uitvoer overwegend over de Rijn	324
14.4.4 Uitvoer overwegend over land	325
14.4.5 De handel in vee	326
14.4.6 Conclusie	327
Tot besluit	329
Zusammenfassung	331
Archiefbronnen	333
Bronnenpublicaties	335
Literatuur	336
Goederenregister	344
Plaatsnamenregister	347

Lijst van grafieken

4.1	Vergelijking invoer-inkomend verkeer, Coesfeld 1841-1857	126
4.2	Vergelijking uitvoer-uitgaand verkeer, Coesfeld 1841-1857	126
4.3	Vergelijking verkeer-handel, Coesfeld 1841-1857	127
5.1	Invoer delfstoffen, Pruisen 1841-1857	129
5.2	Invoer textiel, Pruisen 1841-1857	132
5.3	Invoer chemische industrie, Pruisen 1841-1857	134
5.4	Invoer Europese voedingsmiddelen, Pruisen 1841-1857	137
5.5	Invoer koloniale goederen, Pruisen 1841-1857	139
5.6	Invoer nijverheidsgrondstoffen en -produkten, Pruisen 1841-1857	143
5.7	Invoer van vee, Pruisen 1841-1857	144
5.8	Uitvoer Europese voedingsmiddelen, Pruisen 1841-1857	145
5.9	Uitvoer nijverheidsgrondstoffen en produkten, Pruisen 1841-1857	147
5.10	Uitvoer delfstoffen, Pruisen 1841-1857	149
5.11	Uitvoer textielsector, Pruisen 1841-1857	150
5.12	Uitvoer vee, Pruisen 1841-1857	152
5.13	Pruisische in- en uitvoer, 1841-1857	153
6.1	Pruisische landinvoer 1841 (excl. Aken)	160
6.2	Gemiddelde Pruisische landinvoer 1842-1846 (excl. Aken)	160
6.3	Gemiddelde Pruisische landinvoer 1847-1851 (excl. Aken)	161
6.4	Gemiddelde Pruisische landinvoer 1852-1856 (excl. Aken)	162
6.5	Pruisische landinvoer 1857 (excl. Aken)	163
6.6	Pruisische landuitvoer 1841 (excl. Aken)	164
6.7	Gemiddelde Pruisische landuitvoer 1842-1846 (excl. Aken)	165
6.8	Gemiddelde Pruisische landuitvoer 1847-1851 (excl. Aken)	166
6.9	Gemiddelde Pruisische landuitvoer 1852-1856 (excl. Aken)	166
6.10	Pruisische landuitvoer 1857 (excl. Aken)	167
7.1	Invoer tabak, Coesfeld 1841-1857	178
7.2	Invoer ijzer en houtskool, Coesfeld 1841-1857	180
7.3	Invoer cichorei en koffie, Coesfeld 1841-1857	185
7.4	Invoer graan, Coesfeld 1841-1857	186
7.5	Uitvoer graan, Coesfeld 1841-1857	187
8.1	Handel van Coesfeld met Nederland 1841-1857	213
9.1	Invoer textiel, Emmerik 1841-1857	225
10.1	Invoer vis en haring, Kranenburg 1841-1857	238
10.2	Haringinvoer, Rijnhavens, Emmerik en Kranenburg 1841-1857	239
10.3	In- en uitvoer Kranenburg 1841-1857	243
11.1	Invoer katoen (ruw en garen), Kaldenkirchen 1841-1857	253
11.2	Invoer garen (overige), Kaldenkirchen 1841-1857	253
11.3	Uitvoer textielprodukten, Kaldenkirchen 1841-1857	254
11.4	Invoer steenkolen, alle Pruisische kantoren 1838-1857	255

11.5 Invoer kalk (vanaf 1852 geschat), Kaldenkirchen 1841-1857	257
11.6 Invoer zout, Kaldenkirchen en Wassenberg 1841-1857	259
11.7 Invoer oliezaden, alle Pruisische kantoren 1838-1857	260
11.8 Invoer voor de zeepindustrie, Kaldenkirchen 1841-1857	261
11.9 Invoer kleurstoffen, Kaldenkirchen 1841-1857	262
11.10 Invoer ruwe huiden, Kaldenkirchen 1838-1857	265
12.1 In- en uitvoer delfstoffen, Wassenberg 1841-1857	280
13.1 Invoer van vee, Aken 1841-1857	303
14.1 In- en uitvoer alle Pruisische kantoren (excl. Aken), 1841-1857 ontwikkeling op lange termijn	307
14.1 Uitvoer linnen, Coesfeld en Rijnvaart 1841-1857	326

Lijst van tabellen

2.1	Verbruik vrachtwagen met 2 en 4 paarden voor 1839	71
3.1	Taakverdeling douane- en belastingkantoren	86
3.2	Douane Rheinland, personele bezetting	89
3.3	Grenskantoren en hun bevoegdheden tussen 1841 en 1857	92
4.1	Vergelijking invoer Tolverbond – uitvoer Nederland 1846	114
4.2	Vergelijking uitvoer Tolverbond – invoer Nederland 1846	116
4.3	Lijst van geselecteerde goederen (invoer)	121
4.4	Lijst van geselecteerde goederen (uitvoer)	122
4.5	Gemiddelde prijs van enkele belangrijke goederen in Duitsland 1836-1841	124
5.1	Invoer koffie in Coesfeld, Kranenburg, Kaldenkirchen en Wassenberg, 1841-1857	140
7.1	Invoer katoenen garen, Coesfeld 1837-1857	173
7.2	Uitvoer linnen goederen, Coesfeld 1838-1857	176
7.3	Handel in schors en houtskool, Coesfeld 1841-1857	182
8.1	Verkeer Gronau en Glanerbrück, 1837-1857	195
8.2	Verkeer Beßlinghock, 1837-1857	199
8.3	Verkeer Vreden, 1837-1857	201
8.4	Verkeer Kotten, 1837-1857	205
8.5	Verkeer Bocholt, 1837-1857	207
8.6	Vergelijking transportkosten, hoofdkantoor Coesfeld, 1850	209
8.6	Verkeer Anholt, 1837-1857	210
9.1	Verkeer Emmerik, 1837-1842	226
9.2	Vee-invoer te Emmerik, 1857	228
10.1	Graanhandel, Kranenburg 1841-1857	235
10.2	Verkeer HZA Kranenburg, 1837-1842	242
11.1	“Export” guano van Limburgse kantoren naar Pruisen	258
11.2	Invoer voedingsmiddelen, Kaldenkirchen 1841-1857	263
11.3	In- en uitvoer van verschillende soorten steen, Kaldenkirchen	266
11.4	Verkeer Kaldenkirchen, 1837-1842	272
12.1	Verkeer Wassenberg, 1837-1842	284
12.2	Uitvoer van koffie uit Limburg Wassenberg	286
12.3	Uitvoer van kramerij uit Wassenberg naar Limburg	286
13.1	Handel in steenkool, Aken 1841-1857	294
13.2	Invoer van koloniale goederen, Aken 1841-1857	296

13.3 Invoer van graan, Aken 1841-185	299
13.4 Uitvoer van graan, Aken 1841-1857	300
13.5 Verkeer Aken, 1837-1842	304
14.1 Regressie in- en uitvoer alle Pruisische kantoren, 1841-1857	306
14.2 Invoer over de weg per Pruisisch kantoor, 1841-1857	308
14.3 Uitvoer over de weg per Pruisisch kantoor, 1841-1857	309
14.4 De verhouding landhandel-Rijnhandel (invoer), 1841-1857	318
14.5 De verhouding landhandel-Rijnhandel (uitvoer), 1841-1857	319

Lijst van kaarten

1.1 Belangrijke straatwegen, rivieren en spoorwegen in Noordwest-Europa, 1851	18
1.2 De Nederlands-Pruisische grens	23
2.1 Chausseeën en "Landstraßen" in Westfalen, 1848	51
2.2 Verharde wegen in Nederland tot 1850	53
2.3 Waterwegen in Twente omstreeks 1820	56
2.4 Berkel en Schipbeek	58
2.5 Chausseeën en "Landstraßen" in Rheinland, 1848	61
8.1 Coesfeld/Vreden, noordelijk deel	192
8.2 Coesfeld/Vreden, zuidelijk deel	203
9.1 Emmerik	216
10.1 Kranenburg	230
11.1 Kaldenkirchen	248
12.1 Wassenberg	276
13.1 Aken	290